ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ У РІЗНИХ МОДЕЛЯХ НАВЧАННЯ ТА ЇЇ ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

УДК 37.025.8

О. П. Венгер

У сучасних соціально-економічних умовах освітній процес у навчальних закладах різних рівнів спрямовано на результат, що відображає найбільш потрібні суспільству якості спеціаліста. Однією з таких якостей є пізнавальна діяльність, формування якої – складний і багатогранний процес, що функціонує на основі комплексу педагогічних та психологічних принципів, які становлять систему основних вимог до навчання і виховання. Виконання цих вимог забезпечує необхідну ефективність вирішення завдань формування важливих якостей особистості.

Проблемою розвитку пізнавальної діяльності студентів займалося багато як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. За кордоном найбільш активно пізнавальні процеси досліджували у межах когнітивної психології такі вчені, як Дж. Брунер [1], Р. Вудвортс [2], Г. Айзенк [3] та ін. У різні роки пізнавальні процеси і пізнавальну діяльність вивчали найвідоміші радянські психологи Л. М. Веккер [4], Л. С. Виготський [5], О. М. Леонтьев [6] та ін. Розвиток пізнавальних процесів і діяльності є однією з найважливіших умов досягнення високого рівня професіоналізму, тому в наш час вони активно досліджуються українськими психологами, серед яких: С. Д. Максименко [7], В. О. Моляко [8], М. В. Савчин [9] та ін.

Проте, незважаючи на значну увагу дослідників до цієї проблеми, необхідним є аналіз практичного впровадження в навчальний процес різних підходів до навчання, що базуються на всебічному розвитку і постійній активізації пізнавальної діяльності людини.

Метою нашого дослідження є уточнення сутності та змісту основних понять, таких як діяльність загалом і пізнавальна діяльність зокрема, а також

характеристика особливостей розвитку пізнавальної діяльності студентів у різних моделях навчання та виявлення наявних проблем в її розвитку.

Людська діяльність за сутністю є соціальною. Вона сформувалась історично, у процесі праці. Людина не лише пристосовується до умов життя, а й активно змінює їх відповідно до своїх потреб, що виникли і розвинулися історично. Діяльність людини характеризується свідомістю та цілеспрямованістю. Особистість як суб'єкт діяльності, задовольняючи свої потреби, взаємодіє із середовищем, ставить перед собою певну мету, мотивує її, добирає засоби для її здійснення, виявляє фізичну і розумову активність у досягненні поставленої мети.

Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, передбаченні результатів, регуляції дій, прагненні до її вдосконалення.

У психологічному словнику за редакцією О. В. Петровського поняття діяльність інтерпретується як "динамічна система взаємодій суб'єкта зі світом, у процесі яких відбувається виникнення та втілення в об'єкті психічного образу і реалізація опосередкованих ним відношень суб'єкта в предметній дійсності" [10].

Схожа думка подана і в С. Д. Максименка, який наголошує, що людська діяльність є свідомою активністю, що виявляється в системі дій, спрямованих на досягнення поставленої мети [7].

Окремі конкретні види діяльності можна розрізняти між собою за певними ознаками: їх формою, способами їх здійснення, їх емоційною напруженістю, їх тимчасовою та просторовою характеристикою, їх фізіологічними механізмами тощо. Проте, основне, що відрізняє одну діяльність від іншої, полягає у відмінності їх предметів. Адже саме предмет діяльності і додає їй певної спрямованості.

Людська діяльність є різноманітною та багатогранною. Залежно від мети, змісту і форм дослідники [7] розрізняють три основні різновиди діяльності: гру, навчання, працю.

Н. Ф. Тализіна [11], у свою чергу, вказує на нерозривний зв'язок психіки з діяльністю людини. А діяльність – це процес взаємодії людини з навколишнім світом, процес вирішення життєво важливих завдань. Отже, при діяльнісному підході психіка розуміється як форма життєдіяльності суб'єкта, що забезпечує вирішення певних завдань у процесі взаємодії його зі світом. Людина (суб'єкт) виступає як джерело активності, а не як проста сукупність психічного. Вона виконує не лише зовнішні практичні дії, але й дії психічні.

У системі діяльності важливу роль займає пізнавальна діяльність. Вона є неодмінною та найважливішою складовою людської діяльності, яка обумовлює розвиток суспільства і самої людини. Це – один із видів специфічно людської діяльності. Маючи як предмет дослідження найрізноманітніші сфери життя людини, вона сама є об'єктом дослідження для психології та інших наук.

Як зазначає Н. С. Ярослав [12], пізнавальна діяльність може бути чуттєвою або раціональною (логічною). Чуттєву пізнавальну діяльність, яку забезпечує робота органів чуття, складають відчуття і сприймання. Раціональна (логічна) пізнавальна діяльність виходить за межі чуттєвих даних та здійснюється шляхом мислення й уяви. Це відкриває можливість переходу до якісно нового способу побудови образу світу: від відтворення чуттєво даного до створення нового, що поглиблює наші знання про навколишнє середовище. Результати чуттєвого та раціонального пізнання дійсності стають досвідом індивіда завдяки його пам'яті. Отже, можна дійти висновку, що психічна пізнавальна діяльність є цілісним утворенням.

Зрозуміло, що коли йдеться про пізнавальну діяльність, яка починається не з нуля, а опирається на відносно широку базу знань, які має індивід, основним стає вже не процес формування (наприклад, розумових дій), а оперування матеріалом – як тим, який підлягає засвоєнню, так і тим, який входить у систему знань індивіда, що вже склалася.

А. І. Назаров [13] подає макроструктуру пізнавальної діяльності у вигляді тріади, яка створюється взаємодією трьох відносно самостійних етапів: набуття, інкорпорації й оперування. На етапі набуття відбувається сприйняття

інформації, абстрагування значень і попереднє розуміння сприйнятого матеріалу. На етапі інкорпорації набутий досвід осмислюється та вбудовується у внутрішній світ індивіда, приймаючи різноманітні суб'єктивні форми репрезентації. На етапі оперування здійснюється побудова дії або діяльності індивіда з частковим або повним об'єктивуванням особистого досвіду, тобто зворотним перетворенням суб'єктивних (внутрішніх) форм репрезентації в зовнішні (об'єктивні) форми.

Отже, А. І. Назаров доходить висновку, що пізнавальна діяльність індивіда – це рекурентний процес взаємодії трьох відносно самостійних етапів: набуття, інкорпорації й операції знаннями. Вона може відбуватись у своїй повній і досконалій формі, коли відбуваються послідовно-паралельні переходи від одного етапу до іншого; це характерно для творчої діяльності, що продукує нове знання. Можливими є й її усічені форми, наприклад, у вигляді механічного запам'ятовування сприйнятого матеріалу або його сенсорного відображення.

Варто навести і слова В. О. Сластьоніна: "Пізнавальна діяльність – це єдність чуттєвого сприйняття, теоретичного мислення та практичної діяльності. Вона здійснюється на кожному життєвому кроці, у всіх видах діяльності і соціальних взаємостосунків тих, хто навчається (продуктивна та суспільно корисна праця, ціннісно-орієнтаційна і художньо-естетична діяльність, спілкування), а також шляхом виконання різних наочно-практичних дій у навчальному процесі (експериментування, конструювання, вирішення дослідницьких завдань тощо). Але лише в процесі навчання пізнання набуває чіткого оформлення в особливій, властивій тільки людині навчально-пізнавальній діяльності, або навчанні" [14].

Отже, можна дійти висновку, що пізнавальна діяльність – це свідома діяльність людини, яка складається із чуттєвого сприйняття, теоретичного мислення та практичної діяльності, здійснюється в усіх видах діяльності і соціальних взаємостосунків та спрямована на отримання інформації про об'єкти й явища реальної дійсності, одержання конкретних знань.

У межах нашого дослідження ми вважаємо за необхідне розглянути питання про співвідношення понять “пізнавальна діяльність” і “навчальна діяльність”.

У будь-яких видах діяльності, окрім навчальної, продукти діяльності відторгаються від її суб’єкта, вони продаються, демонструються по телевізору, у картинних галереях, театрах, зберігаються в музеях та бібліотеках. Це стосується і пізнавальної (науково-пізнавальної), дослідницької діяльності, продукти якої публікуються у пресі у вигляді звітів, статей, монографій. При цьому необхідно говорити про пізнання в об’єктивному значенні, оскільки дослідники пізнають нове взагалі, нове для всіх людей, для людства.

Звичайно, під час навчання ті, хто навчається, теж пізнають і, у принципі, їх діяльність також є пізнавальною. Але, на відміну від дослідників, ті, хто навчається, пізнають уже відоме іншим, адже вони переймають досвід старшого покоління. Результати цього пізнання є цінними лише для того, хто навчається, це його особисте надбання. Вони не можуть бути відторгнуті від нього. Це його особисті засоби для здійснення майбутньої професійної діяльності. З цієї причини пізнання того, хто навчається, є суб’єктивним. Цей специфічний, суто суб’єктивний вид пізнання, або пізнавальної діяльності, і названо навчальною діяльністю.

Отже, пізнавальна діяльність та навчальна діяльність студентів є тісно пов’язаними, взаємопереплетеними, і на практиці не завжди можна відділити одну від іншої. Тому, не ототожнюючи понять “навчання” та “пізнання”, ми говоримо про навчальну діяльність студентів, маючи на увазі їх пізнавальну діяльність в умовах вищого навчального закладу (ВНЗ).

Коли мова заходить про пізнавальну діяльність студента, то потрібно звернути увагу на те, що вона значною мірою відрізняється від пізнавальної діяльності школяра чи дітей, які навчаються і піддаються вихованню в дитячих садочках. Причиною цього є той факт, що студентство, яке є особливою соціальною категорією молоді, що організаційно об’єднана інститутом вищої освіти, – це молоді люди, які досягли такого віку, коли за даними, отриманими

дослідниками школи Б. Г. Ананьєва, відбувається найскладніша структуризація інтелекту. Така структуризація є надзвичайно індивідуальною та варіативною. “Ядро” інтелекту людини характеризується постійним чергуванням “піків” то однієї, то іншої функцій з тих, що входять у це ядро. А це означає, що навчальний матеріал завжди спрямовано як на розуміння й осмислення, так і на запам’ятовування і структуризацію в пам’яті студента засвоюваного матеріалу, його збереження і спрямовану актуалізацію. Актуалізація пізнавальної активності студентів постійно супроводжується організацією запам’ятовування та відтворення навчальної інформації.

Пізнавальна діяльність студентів є також унікальною з тієї причини, що саме в студентському віці досягають максимуму в своєму розвитку не лише фізичні, але й психологічні властивості і вищі психічні функції: сприйняття, увага, пам’ять, мислення, мова, емоції та відчуття. Цей факт дозволяє дійти висновку про те, що цей період життя є максимально сприятливим для навчання і професійної підготовки. У цей період відбувається активне формування індивідуального стилю діяльності. Переважаюче значення в пізнавальній діяльності починає набувати абстрактне мислення, формується узагальнена картина світу, встановлюються глибинні взаємозв’язки між різними сферами реальності, що вивчається.

О. М. Матюшкін [15] поділяє пізнавальну діяльність на продуктивну (творчу) та репродуктивну (відтворюючу). Характеризуючи репродуктивний тип пізнавальної діяльності, він відзначає, що його основу складають “адаптивні форми активності, а відповідні їм процеси викликаються численними потребами і тими видами мотивації, які одержали загальну характеристику мотивації досягнення (успіху)”; репродуктивна діяльність спрямована на формування численних стереотипів поведінки, навичок, звичок, установок, що становлять основу стандартних форм поведінки та діяльності.

У структурі продуктивного типу пізнавальної діяльності О. М. Матюшкін як найсуттєвіші виокремлює такі елементи: мотиваційну основу продуктивних пізнавальних процесів складають пізнавальні потреби, предметом задоволення

яких є “невідоме в проблемній ситуації”; психологічним регулятором продуктивних процесів є “процеси розуміння, що становлять завершення циклу пізнавальної активності”; продуктивна пізнавальна діяльність спрямована на створення продуктів, які не існували або були відсутні в індивідуальному досвіді суб’єкта.

Репродуктивна пізнавальна діяльність вимагає розумової активності, проникнення в суть явищ, процесів, фактів, їх глибокого осмислення шляхом опанування цілої серії прийомів розумової діяльності (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, конкретизація, доказ, уміння знаходити причинно-наслідкові зв’язки і відносини, робити висновки, групувати та систематизувати матеріал).

У процесі репродуктивної діяльності знання та мислення виступають в єдності, тобто йде постійна обробка знань думкою, і тому не слід ототожнювати цей вид діяльності з механічним заучуванням та догматичним мисленням.

Отже, виходячи із наведеного вище, можна виокремити такі основні особливості пізнавального процесу, що призводять до отримання об’єктивно або суб’єктивно нових знань:

1. Пізнавальний процес починається лише за умови, коли об’єкт пізнання задається через певні нові відносини в колі відомих явищ. Така ситуація називається проблемною. Проблемність – невід’ємна риса пізнавального процесу.

2. Для того, аби виявити нові відношення, потрібно помістити об’єкт в певні зв’язки, а виявлені нові властивості необхідно оформити і закріпити у вигляді понять. Саме пізнання є неможливим без діяльності людини, без активності того, хто пізнає. Тому початкова теза при моделюванні навчального процесу, результатом якого, як уже зазначалось раніше, має бути розвиток творчого мислення, виглядає так: навчання потрібно організовувати як пізнавальний процес з притаманними йому рисами проблемності й активності.

Сучасна освіта знаходиться на етапі свого реформування. У традиційній схемі загальної освіти “знання – уміння – навички” провідним чинником є знання: у термінах знання складено навчальні програми, на знання орієнтовано підручники, задачники та весь навчальний процес. Вважається, що під час засвоєння знань студентами будуть одержані і всі необхідні вміння і навички, тобто ніби діяльність автоматично виходить із знань. Проте, практика навчання свідчить, що цього не відбувається. Навчання, побудоване за такою схемою, не є ефективним, оскільки це шлях стихійного, некерованого формування вмінь, шлях численних проб та помилок.

Тому і виникає потреба реформувати традиційну модель навчання, спрямувати освіту не в русло отримання знань, а в навчанні студентів застосовувати методи отримання знання в різноманітних ситуаціях.

Опираючись на думку багатьох психологів [7], які наголошують на існуванні двох основних парадигм у сучасній освіті: формуючої (традиційної) та особистісно-орієнтованої (гуманістичної), ми намагались в нашому дослідженні розглянути: чим відрізняється пізнавальна діяльність студентів у цих моделях навчання і виявити наявні проблеми у розвитку пізнавальної діяльності студентів.

У традиційній моделі навчання суб’єкт-об’єктна форма відносин викладача та студента передбачає домінуюче положення викладача. Він є джерелом усіх параметрів процесу навчання: цілей, змісту, форм, методів, засобів. Студент, у свою чергу, не має впливу на навчальний процес. Його основною функцією є сприймання соціального досвіду, що йому передається. На відміну від традиційної в індивідуально-орієнтованій формі навчання студент, будучи не об’єктом, а суб’єктом взаємодії, має поставлену собою мету, відбирає засоби для її досягнення та перевіряє свої результати. Результат процесу навчання в такій моделі складається з двох діяльностей: пізнавальної діяльності студента й управління нею з боку викладача. Об’єктом процесу навчання є пізнавальний матеріал, стосовно якого студент виступає як основний носій пізнавальної діяльності, як її суб’єкт.

Ще однією особливістю індивідуально-орієнтованого навчання є те, що зміст навчання, в основному, спрямовано на формування особистісно важливих способів пізнавальної діяльності з урахуванням досвіду студента, у той час, як у традиційній моделі зміст навчання визначається навчальними програмами та планами, які спрямовані на формування певної сукупності знань.

Існує три мети навчання студента у ВНЗ: засвоєння знань, розвиток пізнавальних можливостей і формування готовності до застосування знань для вирішення завдань професійної діяльності. Відповідно до цього є й три об'єкти контролю – знання, діяльність та пізнавальні можливості студентів. У традиційній моделі навчання переважає лише один вид контролю – контроль знань. Звичайно, деякі викладачі намагаються перевірити і рівень опанування методу, здатність до перенесення знань у нову ситуацію, уміння будувати висновки за аналогією, рівень системності мислення тощо. Але це скоріше відбувається на інтуїтивному рівні, ці об'єкти контролю не виокремлюються викладачем, а іноді і не усвідомлюються ним.

Особливості пізнавальної діяльності студентів в умовах різних моделей навчання простежуються в характері й якості використовуваних засобів навчання. Засоби навчання – це різноманітні матеріали та знаряддя навчального процесу, завдяки яким більш успішно і за більш стислий час досягаються визначені цілі навчання. На сьогодні, разом із традиційними засобами навчання (підручники, навчально-методичні допомоги, лабораторні засоби) у навчальний процес ВНЗ упроваджуються комп'ютерні технології. Проте, комп'ютери, а тим більше широкий арсенал новітніх інформаційних технологій, ще не зайняли гідне місце у практиці ВНЗ. Нові інформаційні технології – це електронні матеріали (комп'ютерні освітні середовища, бази даних, банки знань, електронні підручники тощо), аудіо- та відеопродукція, телепередачі.

На відміну від особистісно-орієнтованої моделі навчання включення новітніх технологій у традиційну модель навчання не змінює її, оскільки ці засоби навчання не виконують своїх специфічних функцій. Застосування цих технологій навчання ще більш формалізує навчальний процес, перетворює

викладача не в консультанта і помічника, а людину, що намагається розірватись між студентом та комп'ютером.

Однією з проблем розвитку пізнавальної діяльності студента ВНЗ, який використовує сучасні освітні технології, є труднощі адаптації студентів до навчальної діяльності. Не всі студенти є психологічно готовими до навчання в новому середовищі. Перші кроки в умовах сучасних освітніх технологій у багатьох викликають загальний стан дезадаптації. Це пов'язано з ламанням виробленого впродовж років шкільного навчання стереотипу навчальної діяльності, а також із необхідністю зміни моделі поведінки в новому соціальному середовищі ВНЗ.

Адаптація студентів у традиційні системі навчання відбувається швидше, що можна пояснити тим фактом, що у традиційній системі навчання у ВНЗ домінує викладач, який моделює шкільну систему. Тому потрапляння в нове середовище хоча і є психогенним чинником, але не має в результаті різкого ламання психічних механізмів адаптації. В індивідуально-орієнтованій моделі студент проводить менше часу з викладачем і більше працює самостійно, що в свою чергу має як плюси, так і мінуси, до яких можна віднести те, що студенти часто виявляються неготовими до самоосвіти. Український школяр та студент засвоює навчальну програму під постійним контролем викладача, тому при переході до нетрадиційних методів навчання це може сильно ускладнити процес пристосування до нового навчального середовища і стати чинником дезадаптації.

Успішне навчання в умовах введення інновацій є неможливим без отримання таких якостей, як наполегливість, цілеспрямованість, знання основ самостійної роботи, незалежність отримання та поповнення знань при найвищій особистій мотивації. Управління пізнавальною діяльністю в такому разі з боку викладача повинно бути спрямовано на формування мотиваційної сфери студента і вже на її основі – на формування операційної сфери (формування професійних знань, умінь та навичок, мислення тощо).

Однією з проблем розвитку пізнавальної діяльності є те, що значна частина першокурсників не готова до процесу самоосвіти і на заняттях студенти готові лише виконувати завдання репродуктивного характеру. Студентами, зазвичай, демонструються якості пам'яті, здатність запам'ятовувати інформацію у великих розмірах. Проте, разом із цим, студенти демонструють невміння проаналізувати отриману інформацію, вчасно відібрати потрібне за формою та змістом. Можна спостерігати як студенти сліпо слідують вказівкам викладачів, губляться в постановці своїх завдань у межах загальних цілей заняття, не вміють самостійно керувати своєю увагою, не мають навички самоконтролю і самооцінки, тобто спостерігається відсутність елементарних навичок навчальної роботи.

Велику частину (близько 60 %) занять займають відеолекції, слайд-лекції, комп'ютерні навчальні програми, які розвивають кругозір та дають необмежені можливості отримання інформації. Така робота у зручному середовищі і темпі надає змогу не лише зробити процес отримання знань індивідуальним, але й робить його творчим. Проте, розповсюдженим наслідком захоплення комп'ютерними технологіями є підвищена стомлюваність, проблеми у спілкуванні, відбувається соціальна ізоляція, втеча у світ фантазії. Усе це відбувається через тенденцію захоплення комп'ютером, ставлення до нього як до живої істоти, з якою можна змагатись і співпрацювати. Часто студенти віддають перевагу "віртуальній реальності", а не вирішенню реальних завдань. Разом із тим, потрібно визнати, що завдяки різноманітним технологіям епохи індустріалізації навчання стає простішим та приємнішим, процес отримання і накопичення знань набуває більш індивідуального характеру, завдяки вибору зручного часу та місця самими студентами. Викладач перетворюється на режисера, а не на активного гравця.

Ще однією проблемою розвитку пізнавальної діяльності студентів є той факт, що в більшості випадків навчальний матеріал подається студентам як певна сума знань без якого-небудь аналізу і, тим більше, зв'язку його з іншими дисциплінами навчального плану та виробничою сферою. Викладання

дисциплін, як в умовах традиційної моделі навчання, так і в освітніх установах, що працюють за інноваційними технологіями, має роз'єднаний характер та слабо мотивує студентів до вивчення предметів загальноосвітнього циклу. Звідси випливає і непривабливість загальнонаукових знань, які, на думку студентів, навряд чи стануть в нагоді їм у майбутньому. Це призводить до того, що на певному етапі пізнавальна мотивація до вирішення завдання перестає формуватися, але не в результаті знаходження переконливого рішення, а внаслідок браку знань.

Отже, уточнивши основні поняття діяльності та пізнавальної діяльності, можна узагальнити, що діяльність – це не просто складна активність людини для досягнення певної своєї мети, а складна динамічна система, яка має свою структуру, свій розвиток. Можна дійти висновку, що пізнавальна діяльність – це свідома діяльність людини, яка складається із чуттєвого сприйняття, теоретичного мислення і практичної діяльності, здійснюється в усіх видах діяльності та соціальних взаємостосунків і спрямована на отримання інформації про об'єкти й явища реальної дійсності, одержання конкретних знань.

Наше дослідження демонструє, що розвиток пізнавальної діяльності студентів традиційної та індивідуально-орієнтованої моделі навчання має свої особливості і проблеми, які пов'язані із застосуванням новітніх технологій, адаптацією до навчальної діяльності, способом викладення навчального матеріалу, втратою зв'язків з іншими дисциплінами навчального плану та виробничою сферою, що має наслідком непривабливість загальнонаукових знань і припиненням формування пізнавальної мотивації.

Психолого-педагогічні дослідження пізнавальної діяльності, як правило, стосуються вивчення лише її теоретичних аспектів. Необхідним є детальний аналіз практичного впровадження в навчальний процес різних підходів до навчання. Наші подальші дослідження буде спрямовано на вивчення особливостей відбування пізнавальної діяльності, особлива увага приділятиметься змінам у мотивації, особливостям пізнавальної діяльності

студентів, що пов'язані з процесом адаптації студентів до навчальної діяльності в умовах різних моделей навчання.

Список використаної літератури

1. Брунер, Дж. Психологія пізнання. За межами безпосередньої інформації / Дж. Брунер ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1977. – 413 с.

2. Вудвортс, Р. Этапы творческого мышления / Р. Вудвортс // Хрестоматия по общей психологи. Психология мышления. – М. : МГУ, 1981. – С. 255–257.

3. Айзенк, Г. Природа интеллекта – битва за разум: Как формируются умственные способности / Г. Айзенк, Л. Кэмин. – М. : Эксмо-Пресс, 2002. – 352 с.

4. Веккер, Л. М. Психические процессы : в 3-х т. / Л. М. Веккер. – Л. : ЛГУ, 1974–1981. – Т. 2.

5. Выготский, Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Избр. психолог. исследования. – М. : Изд. АПН РСФСР, 1956.

6. Леонтьев, А. Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. / А. Н. Леонтьев. – М., 1983. – Т. 1. – С. 65–75.

7. Максименко, С. Д. Загальна психологія : навч. посібник / С. Д. Максименко. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.

8. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир : Вид-во Рута, 2006. – 320 с.

9. Савчин, М. В. Загальна психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин. – К. : Академвидав, 2011. – 464 с.

10. Психологія. Словник / під заг. ред. О. В. Петровського. – 2-е вид., випр. та допов. – М. : Політвидав., 1990. – 494 с.

11. Тализіна, Н. Ф. Педагогічна психологія : навч. посібник / Н. Ф. Тализіна. – М. : Видавничий центр "Академія", 1998. – 288 с.

12. Ярослав, Н. С. Пізнавальні психічні процеси та пізнавальна діяльність особистості : навч.-метод. посіб. / Н. С. Ярослав, В. С. Король. – Ніжин : Вид-во Ніжинського держ. педагогічного ун-ту ім. Миколи Гоголя, 2004. – 110 с.

13. Назаров, А. І. Психологічна наука та освіта / А. І. Назаров. – 2000. – № 3. – С. 40–60.

14. Сластьонін, В. О. Педагогіка : навчальний посібник / В. О. Сластьонін. – М. : Академія, 2002. – 576 с.

15. Матюшкін, О. М. Психологічна структура, динаміка та розвиток пізнавальної активності / О. М. Матюшкін // Питан. психології. – 1984. – № 4. – С. 5–18.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Потапчук Є. М.